

משפחות חלופיות / יחיעם פדן

בעבר התהלכו יתומים רבים בעולם, לא רק במציאות – גם בספרות. אצל דיקנס היו יתומים (אוליבר טוויסט, דיוויד קופרפילד, נל הקטנה) ואצל סטיבנסון (ג'ים הוקינס, דיוויד בלפור) וגם אצל מאלו (רמי, פֶּרִין).¹ לאחר תלאות מצאו כולם את מקומם, ואין ספק שהסופרים הפיקו רווח נאה מכאב היתמות: הקורא הצעיר חרד לגורלו של היתום, שאין מי שיסוכך עליו, ולכן נמשך לקריאה בסיפור.

לימים התמעטו היתומים במציאות, והסופרים נזקקו לתכסיס ספרותי שיעמיד את גיבוריהם ברשות עצמם, נטולי עזרה של מבוגרים אכפתיים; בקצרה, היה עליהם להוציא את ההורים מן התמונה כדי שההרפתקה תוכל להתחיל.² בכמה מהספרים נמצא עדיין גיבור-יתום, כמו פעם, או גיבור המחפש תמיכה, והמהלך הספרותי מכוון למצוא לו "משפחה חלופית": לא עוד אָם שמתגלה לפתע (כמו אמו של רמי אצל מאלו) או דודה הפורשת על היתום את חסותה (כמו דודתו של קופרפילד אצל דיקנס). לזמן מה שהו גיבורי הספרים בפנימייה, שכולם בה ילדים כמותם (למשל, הכיתה המעופפת של קסטנר), ובימינו יש צירופים שונים המאפשרים להם להשתלב בקבוצה משלהם, מעין "גשטאלט" חברתי. להלן נבחן כמה דוגמאות שרובן מרחיבות את הלב.

אפתח בסיפורים שבמרכזם ילדים המנותקים מהוריהם, והדוגמה הראשונה היא סיפורו החינוכי של ליון קיפניס על האפרוח שחיפש לו אימא אחרת, המסתיים בכך שהאפרוח חזר אל אמו אחרי אכזבות רבות. שנים רבות אחר כך כתב מוריס סנדק את ארץ יצורי הפרא – וראו זה פלא, גם בלא אכזבה כלשהי מפליג מקס

בחזרה לבית אמו (הבלתי נראית) שבו הכיף אינו רב, כידוע. לבסוף באו ניל גיימן וססי ג'נקינסון והראו לנו שגם בספרות לנוער אפשר: קורליין, בספר הנושא את שמה, אינה מרוצה מכך שהוריה עסוקים תמיד, ונמשכת לחייהם של "הורים חלופיים" מעבר לדלת הנעולה, בקצה המסדרון. הצרה היא שכדי להישאר איתם עליה להסכים שינקרו את עיניה. בספר פחות מוכר, חנות האמהות,

¹ צ'רלס דיקנס, אוליבר טוויסט (1838), דיוויד קופרפילד (1850) בית ממכר עתיקות (1840); רוברט לואיס סטיבנסון, אי המטמון (1883), נחטפתי (1886); הקטור מאלו, באין משפחה (1878), בחיק המשפחה (1893). התאריכים בסוגריים – שנות הפרסום של הספרים בשפת המקור.

² ראו במאמרי "ההורים לא התבגרו", הפנקס 27 בפברואר 2010.

מציעה האם עצמה שיחליפו אותה... מאחר שבכל הספרים האלה חוזר הצאצא המרדני לחיק אמו, אין מה לדבר על משפחה חלופית, כמובן.³

בחב הספרים שבהם ידובר עכשיו הגיבור אינו מודע לצורך שלו במשפחה, והוא עשוי לחפש "קבוצת תמיכה", למשל בספרי מסע. עוד במעשיות האחים גרים מצוי סיפור כזה. שמו "ששת המשרתים", ולימים העתיקו אותו רספה וברגר בעלילות הברון מינכהויזן. מעשייה דומה מתגלגלת אלינו מאוקראינה, וא"נ טולסטוי עיבד אותה בסיפורו "הספינה המעופפת". כאן וכאן מעשה בצעיר היוצא לחפש את מזלו ומספח אליו בדרכו אנשים בעלי כשרונות מופרכים: האחד יכול לשתות את הים כולו, אחר יורה בקשת וקולע בתפוח הנמצא במרחק עצום ועוד אחד יכול להקפיא מכל פלדה מלובן. הצעיר בחר בבלי דעת בדיוק בקבוצת התמיכה הנכונה שתסייע לו לנצח את המלך שאינו רוצה להשיא לו את בתו.⁴

אין ספק שהשבעה – הצעיר וששת משרתיו – נקבצו למשימה מסוימת; אחריה יחיו לעד באחוזה או ישובו ויתפזרו, למי אכפת. משפחה לא תצמח כאן. וזה לא המקרה היחיד: בספרו של רואלד דאל, *גיימס והאפרסק הענקי*, מתלווית ליתום הנמלט מדודותיו המרושעות חבורה של חרקים – ולא נוצר קשר משפחתי של ממש; ובספרה של ג'יין ק' ג'ורג', *ג'ולי בין הזאבים*, מתבררת רק באמצע הספר הסיבה שבגללה נספחת מייאקס (ג'ולי) ללהקת הזאבים, והמחברת מעמידה את אכזריותם של בני האדם בניגוד חריף ליכולתם של הזאבים להכיל מישהי שונה מהם.⁵ גם כאן החיבור זמני.

בתחילת ספרי פרידיין של ליד אלכסנדר מצטרפים אל סגן החזירן הצנוע, טָרָן, השותפים המוזרים שילוו אותו בכל מסעותיו. את תבנית ה"חבורה" היוצאת למסע פגשנו בטרילוגיה של טולקין, *שר הטבעות*, בשינוי מהותי: אצל טולקין לכל אחד בחבורה יעד משלו והחשדנות ההדדית מפריעה – ואילו אצל אלכסנדר השותפות (המבודחת) והאווירה המשפחתית הם מעיקרי הסדרה.⁶

מנגד, ברבים מהסיפורים שבהם נעסוק להלן אין משימה מיוחדת המצריכה קבוצת תמיכה – אלא צורך של הגיבור להיעזר בחוג קרוב ההופך להיות מעין

³ ליון קיפניס, *מעשה באפרוח שהלך לבקש אם אחרת* (1923), מוריס סנדק, ארץ יצורי הפרא (1963); התרגום מ-1984. ניל גיימון, קורליין (התרגום מ-2003), ססי ג'נקינסון, *חנות האמהות* (התרגום מ-2012).

⁴ דומה להם הסיפור שכתבה קלייר האצ'ט בישופ, *חמישה אחים טינים* (1938); האח הבכור אמור למות – וארבעת אחיו הדומים לו מתייצבים במקומו, אלא שאי אפשר להמיתם: לאחד צוואר מברזל, השני מאריך את רגליו ואי אפשר לתלותו, וכן הלאה.

⁵ רואלד דאל, *גיימס והאפרסק הענקי* (1964); התרגום מ-1975. ג'יין ק' ג'ורג', *ג'ולי של הזאבים* (1972); התרגום מ-2009. בשם ספרה של ג'ורג', במקור, מהדהד שמו של ספר אחר, *טרזן בין הקופים* מאת בראוז (בארז).

⁶ ליד אלכסנדר, *ספר השלושה* (1964). חמשת ספרי פרידיין ראו אור בעברית בשנת 1986. ג'ון רונלד רעואל טולקין, *שר הטבעות* (1954-1955); התרגום הראשון הוא מ-1980. קדמה להם דורותי מהקוסם מארץ עוץ של באום (1900), וראו גם במאמרי, "איך ספר המשך יכול להיות טוב יותר? הנה, ארץ עוץ המופלאה" באתר, *תמיד עם ספר ביד*.

משפחה חלופית. בספרה *הסודות של אבא* מקבצת חני לבנה סביב שְקָד את חבורת ה"קבועים", הלקוחות הפוקדים תכופות את הקיוסק של אביו, ואחר כך חוזרת ומקיפה אותו במעגל שני של טיפוסים נהדרים מן הגליל. האם לא עלה על דעתה שילד בעל תושייה יכול לפתור בעיות בלי עזרה? בוודאי; אבל ברור כי להסתמכות על עזרה נודעת אמינות רבה יותר. (אגב, ברגע שמוחזר הקשר הטוב של שקד עם אביו, ברור לנו שהמשפחה החלופית עתידה לסגת למקום השני, וגם בכך די.)⁷

האמת על סְאָאסקי, הלוא היא *ילדת הגבעות*, מתבררת כבר בפרק השני; ואפילו מי שחיבבו אותה, כמו בס הזקנה, התקשו לכבוש את פחדם מפני המוחלפית מגבעות הבתה, ששמה האמיתי מוקל'ינָקן. מאוחר יותר מבין הקורא שגם בני עמה, הפיקסי, הפנו לה עורף. היא הייתה עלולה להישאר לבדה לגמרי אלמלא חבר אליה טאם, יתום ששימש שוליה אצל פחח נודד. ידידותם של טאם ושל אחרים היא המשענת היחידה של סאאסקי, הדחוייה בשני העמים; והשותפים האחרים למעשי הגבורה שלה אף הם חריגים בחברה הקסנופובית שבה היא חיה.⁸ מתקבל הרושם שמכולם טאם יוסיף לדבוק בסאאסקי, ושהברית ביניהם תישען על נגינה (היא – בחמת חלילים; הוא – בחליל).

הרעיון שקבוצת ילדים יכולה לשמש תחליף למשפחה מרחף מעל ארבעת הספרים הבאים. באחדים מהם, כמו בספרים הקודמים, ימיה של המשפחה החלופית קצובים: לאחר שנפל מעגלת התינוקות, ואולי הושלך ממנה, הגיע פיטר פאן לארץ לעולם-לא; יחד עם הילדים האבודים יש לו מעין משפחה שבה כולם בנים שאין מי שיפקח עליהם עין – כמו יד עם חמישה אגודלים – עד שמצטרפת ונדי ומסכימה לשמש להם תחליף אם (בין היתר היא מתקנת קרעים בבגדיהם). זהו מצב שביר, ואכן יבוא יום ומשפחת דרלינג תאמץ את כולם (חוץ מפיטר, כמובן).

ברגע קשה אחד מתלבטים הילדים האבודים אם כדאי להם להצטרף לשודדי הים. אכן יש משהו מפתה בהצעה של הוק לילדים שאין בחייהם השפעה לטובה של מבוגר. כך קורה גם ליתומים שחברו לקבוצה הנקראת "כף היד השחורה" בספרו של וולף דוריאן; אלא שכאן המחבר מוצא להם, כבדרך נס, עיסוק מכניס

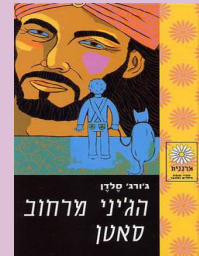
⁷ חנה לבנה, *הסודות של אבא* (2007).

⁸ אלואיז מקגרו, *ילדת הגבעות* (1996); התרגום נדפס חמש שנים אחר כך.

המאפשר להם לשרוד. בדומה לכך אפשר להתפעל מספרו של קסטנר, *אמיל והבלשים*: הגיבור מתמרמר בצדק על הכסף שנגנב ממנו – ואינו חושב כלל לגנוב אותו בחזרה.⁹ *במלך הגנבים* של קורנליה פונקה, לעומת זאת, חבורת הילדים מנסה לשרוד בתוככי של בית קולנוע ישן, שנסגר, ועוסקת בפשע בלא שום נקיפות מצפון.¹⁰

דוגמאות מורכבות יותר מציירות נער או נערה המלקטים לתוך חייהם בני אדם שונים זה מזה, ולא חבורה אחידה – ומתיכים אותם למשפחה חלופית בכוח אישיותם. בתחילת הסיפור התמים על פוליאנה אמורה דודה פולי להיכנס לנעליים של ההורים שמתו, אבל הדודה הקרה פשוט אינה מסוגלת לכך – למזלנו... בהדרגה הולכת פוליאנה של פורטר ומשתפת ב"משחק" של אביה עוד ועוד בני אדם עד שכל העיירה הפוריטנית בניו אינגלנד נעשית משפחתה.¹¹

כמו פוליאנה, גם טימי מספרו של ג'ורג' סלדן, *הג'יני מרחוב סאטן*, מתקשה להסתגל לדודה לוסי הקפדנית ולרעיונותיו החינוכיים של ה"יועץ" שלה. למזלו חוברים אליו כלב פיקח בשם סם וג'יני כביר בשם דולי (וגם רוז ומדאם סוסטריס). סלדן מיטיב להגדיר את האחריות ההדדית בין בני ה"משפחה" באמצעות נכונותם המתמדת להיחלץ לעזרת מי שאסון פקד אותו. העלילה מבוססת על כך: קודם כול צריך להציל את הכלב... אחר כך צריך לחלץ את הג'יני... וגם את טימי. יותר מכול רוצים כולם להמשיך להיות יחד – ולא לחזור לגרינלנד (כהגדרתו הקולעת של ויזיני בספר אחר, *הנסיכה הקסומה*).¹²

קבוצת נגנים מגובשת הופכת למשפחה חלופית בספרו של קרטיס, *באד*, לא *באדי* המתרחש בימי "השפל הגדול" בארצות הברית. הנער באד נמלט ממשפחת אומנה מתעללת ובמזוודתו עלון המוכיח – לדעתו – שאביו הוא הרמן קאלוויי, בכיר נגני להקת הנוביים של הניו-דיל. מערכת היחסים בתוך הלהקה היא מופת לחיי משפחה, וראוי להדגיש כי דבר זה מבדיל בין *באד* ובין *בחי*, *המשפחה* של מאלו, שבו הסב מקבל את פרין ברגע שהוא מבין מי היא. אצל קרטיס, לעומת זאת, קאלוויי מתכחש לבאד – והנגנים הם שמאמצים אותו לחיקם.¹³

⁹ וולף דוריאן, *קאי מהארגו* (1926, בתרגום הראשון לעברית: *ילדי הכרך*, מאוחר יותר *הילד מהארגו*); אריך קסטנר, *אמיל והבלשים* (1929). ספרו של קסטנר תורגם שנים אחדות אחרי שראה אור. דוריאן נאלץ לחכות.

¹⁰ קורנליה פונקה, *מלך הגנבים* (2000; התרגום ראה אור שש שנים אחר כך).

¹¹ אלינור פורטר, פוליאנה (1913); הספר נחרט בזיכרון לא מעט בזכות הסרט (1960) שקדם לתרגום הראשון לעברית.

¹² ג'ורג' סלדן, *הג'יני מרחוב סאטן* (1973, על פי מחזה באותו השם מ-1957; ראה אור בעברית ב-2004).

¹³ כריסטופר פול קרטיס, *באד*, לא *באדי* (1999); התרגום מ-2002. המחבר מציין כי שם הלהקה במציאות היה *שוברי השפל* השחורים – Dusky Devastators of the Depression.

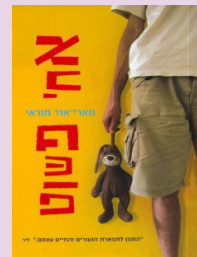
הקבוצה המתקבצת מסביב לבאשה מהרגע שאמה נהרגת על פסי הרכבת אינה הומוגנית – והמשותף לחבריה הוא כי גיבורת ספרו של מקושינסקי, *השערוריות של באשה*, מפילה בקסמיה כמעט כל אדם שנתקל בה. ה"שערוריה" הראשונה שהיא מסתבכת בה נובעת מכך שהכתובת שאליה היא צריכה להגיע נמחקת בחלקה, וכך מוסר אותה השחקן הקודר, הנוסע באותו קרון רכבת איתה,

לידיים הלא נכונות. ה"שערוריות" הבאות – ויש לבאשה נטייה להסתבך – רק מעצימות את השפעתה על הסובבים אותה. בהמשך, כשיתגלה אביה באמריקה הדרומית ויתברר שאיבד את הזיכרון, תהיה זקוקה יותר מתמיד לסופר המפורסם ולסבתא השתלטנית, שנכנסו לחייה ושחשוב להם יותר מכול לסייע לה.¹⁴

שלא כספריו של מקושינסקי, וספרי נוער רבים אחרים המקפידים להציג אמונה בעתיד במאה ה-21 וכתבים ספרי נוער קודרים רבים. על רקע העובדה שההורים חיים (לרוב), המצוקה של גיבורי הספרים קשה עוד יותר. אם האב נעלם והאם שרויה בדיכאון קליני, כמו *במק שבור* של ג'ני ולנטיין, יכולה הגיבורה רואן, האחראית לאחותה הקטנה (ולעצמה), להתברך בכך שמצאה נער אמריקאי ונערה המבוגרת ממנה במקצת כדי שתהיה לה תמיכה כלשהי.¹⁵

נטושי-הורים אחרים, כמו קלֶבֶר בן ה-17 ואחיו המבוגר ממנו – גיבורי ספרה של מארי-אוד מוראי, *אחי פשוט* – נתקלים בקושי מסוג אחר, לשכור דירה. מתברר שזה כלל לא פשוט, כי אחיו של קלבר מוגבל בשכלו ("מ-פ-גר"). אפילו אריה, אָנזו וחבריהם הסטודנטים מהססים ובסוף מסכימים. ההיסוס מובן כשברָנְבָה (ה"פשוט" משם הספר), מפלח את המציתים (בלי לשחוף את

הדירה), מפתיע את אריה במערומיה ("אין לך בולבול"), שולף דָקדח (צעצוע) וארנב (אדון כנפן), גונב מהחנות... אבל הבחור המצחיק הוא שמלכד את הדיירים, שכולם בני גילו בערך, למשפחה חלופית אוהבת.¹⁶

לא תמיד המשפחה החלופית כוללת רק בני אדם נורמטיביים, או רק בני אדם. ספרו של פיטר דיקינסון, *הדובה המרקדת*, מתרחש במאה השישית לספירה, בזמן מלחמות דמים בלתי פוסקות בקיסרות הרומית המזרחית שבירתה ביזנטיון (היום – איסטנבול). לאחר טבח שממנו היה סילבסטר הניצול היחיד, יוצא הנער-העבד למסע מסוכן ובחברתו דובה מאולפת ונזיר שירד מהעמוד שעליו נדר לחיות. אחר כך מצטרף אליהם לוחם הוני פצוע – והנער-העבד מחזיר משיביה

¹⁴ קורנל מקושינסקי, *השערוריות של באשה* (1937); תורגם תחילה בשם *במיה* (1956).

¹⁵ ג'ני ולנטיין, *מק שבור* (2008); התרגום מ-2010.

¹⁶ מארי-אוד מוראי, *אחי פשוט* (2004); התרגום מ-2011.

את אריאדנה המגמגמת (ברוב חן), בתו של האדון שלו, שנרצח. שיאו של הסיפור במשפט שחורף החאן ההוני, ולפיו הנערה שייכת לדובה, שבבעלותו של הנער, שהוא רכושה של הנערה!¹⁷

שיאה של תופעת המשפחה החלופית, לדעתי, הוא בספר הכול בגלל סופר-מר של די קמילו, המתחיל בכך שאינדיה אופאל מחליטה לאמץ כלב מחיך, הלוא הוא סופר-מר, וממשיך בכך שהיא מתחברת עם אנשים דחויים בעיירה, כמו הספרנית הבודדה פראני, אוטיס שהוא עבריין משוחרר, גלוריה דאמפ השתיינית, ואחר כך גם ילדים – ולכל אחד עצב נסתר משלו (כמו לאינדיה, שאמה עזבה את אביה ואותה). כל אחד מגיבורי הספר בודד ואומלל לעצמו, ואילו בחבורה הם יכולים להתמודד עם החיים.¹⁸

כמו בספרים הכול בגלל סופר-מר (וגם הדובה, ג'יימס ג'ולי) יש משפחות חלופיות שבהן לא רק בני אדם; ויש גם ספרים שאין בהם בני אדם כלל, חוץ מגיבור הספר: ספרו הפיוטי, הנהדר, של רנדאל ג'ארל, משפחת החיות, מספר על צייד החי לבדו ביער עד שהוא יוצר קשר-של-זמרה עם סירונית, מחזר אחריה ומביאה לביתו; כמו שהוא מצליח לשיר את שירה כך מצליחה הסירונית ללמוד את שפתו. בהמשך מצטרפים אליהם גור דובים, חתול בר (לינקס) ולבסוף ילד שאמו מתה, והקיום יחד הוא הבסיס לשמחת החיים שלהם.¹⁹

נראה כי בדורות האחרונים נודעת חשיבות הולכת וגוברת למשפחה החלופית, או לדמויות מחוץ למשפחה הגרעינית המצטרפות אליה – והופכות עמה יחד ל"גשטאלט" המדובר. וכך, אם הייתה בעבר משיכה רבה לקבוצות שהאחידות מאפיינת אותן, במסגרת מסודרת, כמו פואמה פדגוגית של מקרנקו, אלופי וילובי של טלבוט ריד (מאבותיה של סדרת הארי פוטר) וגם אליפים של שטרייט-וורצל, היום יש העדפה למשפחה חדשה המעצבת לעצמה חוקים משלה. ואף על פי כן איננו מתפלאים שספרי הדרדסים הכו שורש בישראל: מה לנו משפחה מגובשת יותר ממאה יצורים כחולים, דומים זה לזה ובכל זאת כל אחד שונה, שיש להם דמות אב ואפילו אחות בלונדינית?

¹⁷ פיטר דיקינסון, הדובה המרקדת (1972); התרגום מ-1991.

¹⁸ קייט די-קמילו, הכול בגלל סופר-מר (2000); התרגום מ-2002.

¹⁹ רנדל ג'ארל, משפחת החיות (1965); התרגום מ-1987.